

TOMASZ KUCHARSKI
UMK w Toruniu

Tymczasowy zarząd administracyjny w staropolskich bezkrólewiach w świetle uchwał sejmów konwokacyjnych z lat 1632- 1733

**Temporary administration authorities in old-polish interregnums
in the light of provisions, enacted by so-called Convocational Diets
1632-1733**

Streszczenie:

Prezentowany artykuł poświęcony jest władzy administracyjnej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w czasie bezkrólewi. Rozważania autora ogniskują się szczególnie wokół przepisów prawnych uchwalanych na pierwszym zwoływanym w każdym bezkrólewiu sejmie walnym – konwokacji. Regulacje te są szczególnie istotne z uwagi na fakt, że zawierały kompleksowe podejście do problemu tymczasowego zarządu państwem w bezkrólewiu.

Po pierwsze uchwały konwokacji ustanawiały władzę i kompetencje tymczasowego zwierzchnika rządu centralnego – prymasa i arcybiskupa gnieźnieńskiego, który częściowo uzyskiwał królewskie prawa i obowiązki w najistotniejszych sferach administracji państwowej. Jako tymczasowa głowa państwa, kierował państwową dyplomacją, obejmował zwierzchnictwo nad armią, jak również nad budżetem i zbieraniem podatków, to także on odgrywał kluczową rolę w organizacji życia parlamentarnego i w końcu przygotowania elekcji królewskiej. Arcybiskup

musiał być wspomagany i jednocześnie kontrolowany przez grupę senatorów, a także, wbrew staropolskiej tradycji politycznej, także przez posłów wybieranych przez niższą izbę sejmu.

Po drugie, uchwały konwokacji potwierdzały kompetencje głównych urzędników centralnych, niekiedy decydowały o ich modyfikacji (poszerzeniu lub zawężeniu), a w innych nawet o ich uchyleniu. Na szczeblu centralnym, regulacje ustalały tymczasowy status marszałków (głównych urzędników policyjnych), podskarbich (zwierzchników administracji skarbowej) oraz hetmanów (głównych dowódców armii).

Po trzecie konwokacja ustanawiała grupę zupełnie nowych tymczasowych organów administracyjnych w formie specjalnych deputacji sejmowych. Sejm mianował do nich kilku lub więcej deputatów z senatu i izby poselskiej, którzy powinni byli reprezentować trzy prowincje – Wielkopolskę, Małopolskę i Litwę. Zakres zadań wyznaczanych deputacjom ogniskował się na kontroli i nadzorze, szczególnie nad zarządem dobrami królewskimi oraz przedsiębiorstwami należącymi do państwa (zwłaszcza kopalniami soli). Bezkrólewia były postrzegane jako sposobność do zweryfikowania dochodów skarbu monarszego. Wydaje się zupełnie oczywiste, że kontrola tych dochodów była znacznie trudniejsza do realizacji w okresie panowania króla, kiedy mógł on blokować próby ingerowania w swoją niezależność.

Słowa kluczowe:

Rzeczpospolita Obojga Narodów, bezkrólewia, sejmy konwokacyjne, administracja publiczna

Abstract:

Presented article is devoted to administration authorities in the Polish-Lithuanian Commonwealth during *interregnums* (periods between death of the king and a coronation of another one). The author is focused especially on legal provisions, enacted by the General Diets, which used to take place at the beginning of every single interregnum (so-called 'the convocation' or 'the Convocational Diet'). Those regulations are so important, because of comprehensive approach to an issue of a temporary government.

Firstly, resolutions enacted by the Convocational Diets gave the power to a temporary leader of the central government – the archbishop of

Gniezno. He partially gained the king's rights and duties in the most crucial areas of the state administration. As a temporary head of a state, most of all, he run the state diplomacy. Moreover, he obtained supremacy over an army, as well as over the state budget and tax collection. He also played the main role in organising of parliamentary life, and finally in preparations of the elections of new kings. Archbishop needed to be supported, and equally controlled by the group of senators and, against the old-polish political tradition, also nobles deputies, nominated by the lower house of parliament.

Secondly, resolutions enacted by the Convocations confirmed status of the main state officers. Sometimes, Diets decided to modify competences of those officers (by extending or limiting) or, in some situations, even to derogate them. On the central level, the provisions set a new temporary position of marshals (main superiors of police forces), under-treasurers (superiors of tax administration) and so-called 'hetmans' (main commanders of the army).

Thirdly, the convocations used to establish a group of the new temporary administrative institutions - Special Committees. The General Diets nominated several or more senators and nobles deputies (they should have represented all of three provinces - Great Poland, Little Poland and Lithuania). The scope of tasks of those committees was concentrated on state control and supervision, mostly on a management of king's domain, and companies or devices, which belonged to the government (specially the salt mines). Interregnums were seen as an opportunity to check the incomes of king's treasure. It seems to be obvious, that a complex control of those incomes was clearly much more difficult to accomplish, when king was alive and might interrupt any attempt to interference with his sphere of independence.

Keywords:

Polish-Lithuanian Commonwealth, interregnums, Convocational Diets, public administration

Wprowadzenie

Słynny osiemnastowieczny polski prawnik i publicysta polityczny - Franciszek Salezy Jeziernski określał staropolskie bezkrólewia mianem „prawnych” (tj. takich w czasie których organy

państwa posiadały uprawnienia do stanowienia prawa oraz „władzę wykonawczą”), w odróżnieniu od „faktycznych”, (funkcjonujących bez wyczerpujących regulacji prawnych i stanowiących jedynie okresy przejściowe między jednym panowaniem a drugim)¹. Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że bezkrólewia po 1572 r., zwłaszcza od r. 1632 były okresami, w których aparat państwowy Rzeczypospolitej Obojga Narodów funkcjonował w pełni operatywnie, stanowiąc akty prawne, a przede wszystkim realizując podstawowe zadania administracyjne, związane m.in. z: prowadzeniem dyplomacji, zapewnianiem porządku i bezpieczeństwa wewnętrznego, poborem podatków, zarządem dobrami państwowymi, czy kontrolą organów państwa (zarówno w odniesieniu do bieżącego okresu *interregnum*, jak również poprzedniego panowania).

Niewątpliwie przebieg staropolskich bezkrólewi możemy podzielić na dwa etapy:

- 1) między ogłoszeniem uniwersałem prymasa śmierci króla, a sejmem konwokacyjnym;
- 2) od sejmku konwokacyjnego do elekcji nowego monarchy.

Pierwszy charakteryzował się tym, że państwo funkcjonowało na podstawie głównie norm prawa zwyczajowego, a organizacja państwa kształtowała się spontanicznie, albo w oparciu o istniejącą już strukturę organizacyjną, albo przez porządek ustalany oddolnie szlacheckimi konfederacjami. Drugi natomiast, stanowiący właściwy przedmiot niniejszego szkicu opierał się o normy stanowione na sejmach konwokacyjnych, zamieszczone w uchwałach tych sejmów, zwanych aktami konfederacji generalnych.

¹ F.S. Jezierski, *O bez-królewicach w Polsce y wybieraniu królów począwszy od śmierci Zygmunta Augusta Jagielly aż do Naszych czasów. Dzieło w terażniejszych okolicznościach do wiadomości przydane*, Warszawa 1790, *passim*. Por. także moje uwagi – T. Kucharski, *Uchwała o egzorbitancjach z sejmku elekcyjnego 1669 roku. Przyczynek do badań nad uprawnieniami prawodawczymi staropolskiego parlamentu w okresach bezkrólewi* [w:] A Ziober (red.), *Wolna elekcja w dawnej Rzeczypospolitej. Procedura – przebieg – publicystyka*, Wrocław 2014, s. 67-69.

Uchwały sejmów konwokacyjnych regulowały trzy zasadnicze kwestie związane z organizacją zarządu administracyjnego państwa. Po pierwsze, regulował pozycję ustrojową i uprawnienia prymasa, przydając mu jednocześnie deputatów, organ doradczo-kontrolny, stanowiący substytut tradycyjnych rad senatu. Po drugie, normował potwierdzenia lub modyfikacje uprawnień standardowych organów państwa na czas bezkrólewia. Po trzecie, tworzył nowe organy, głównie w formie deputacji międzysejmowych, przydając im określone zadania do wykonania przed sejmem elekcyjnym.

Deputaci do osoby prymasa

Akty konfederacji generalnych uchwalane na sejmach konwokacyjnych zawierały regulację uprawnień prymasa i urzędników oraz kontroli nad sprawowaniem przez nich funkcji w okresie przedelekcyjnym za pomocą specjalnej deputacji². Oznaczało to rezygnację z klasycznej, praktykowanej w okresach przedkonwokacyjnych formy rad senatu, w analogii do instytucji funkcjonującej za życia monarchy³.

W uzasadnieniu czynności mianowania deputatów zawartych w aktach konfederacji wskazywano:

„iż na tym siła oczywiście należy, aby tam *periculo Reipubl: tempore ad subitos casus* rada y spółna namowa pogotowiu bydź mogła, idąc w tym za przykładem przodków naszych przydawamy do Imci Xiędza Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, iako *Primatem Regni, ex utroque Reipubl. Ordine, et uroque gente*, pewne osoby, ktoreby Ichmość

² *Volumina Legum*, J. Ohryzko (wyd.), Petersburg 1859-1860 (dalej cyt.: VL), t. III, s. 348, fol. 730-731; t. IV, s. 79, fol. 159; s. 488-489, fol. 1037-1038; t. V, s. 116-117, fol. 212-213; s. 409-410, fol. 839-842; t. VI, s. 292-294, fol. 594-597.

³ Por. rada senatu z 27 czerwca 1696 – Lwowska Biblioteka Naukowa im. W. Stefańska we Lwowie – oddział rękopisów (dalej cyt.: LNB), zesp. 1 (Zbiór Rękopisów Biblioteki Bawarowskich), dz. 4, k. 5v-7, oraz rada z 3 lutego 1733, Biblioteka Ossolineum (dalej cyt.: B.Ossol, rkps. 6611), s. 48-50.

w przypadających potrzebach Rzeczypospolitey, *mature Consilio et auxilio* pomocnemi byli”.

Zwraca tu szczególnie uwagę zbieżność z klasycznymi konstytucjami o senatorach rezydentach, podkreślenie pomocniczej i doradczej roli deputatów (mieli wspierać prymasa służąc mu dojrzałą radą i pomocą – „*mature Consilio et auxilio*”). Zadanie doradzania pierwszemu senatorowi miało być szczególnie ważne w trudnym dla ojczyzny czasie bezkrólewia („*tam periculo Reipublicae tempore*”).

Potwierdzana w akcie konfederacji czynność powołania deputacji przy arcybiskupie zakładała jasno wytyczony zestaw zadań osób wchodzących w jej skład:

„z którymi Imć X. Arcybiskup, iako poselstwa cudzoziemskie tak y insze *incidentes* Reipubl. *necessitates* komunikować, odprawować y spólną radą zabiegać będzie, *ne quid* Reipubl. *animamque praesentis Interregni concernentia*, do Elekcyi dla wiadomości y decyzyi wszystkich stanów zachowuiąc”.

Zakres kompetencji ukształtowano w zasadzie analogicznie do rad senatu z okresu *regnum*, kontrola doraźnych decyzji prymasa i pilnowanie by sprawy istotne, a możliwe do odłożenia w czasie były przedkładane sejmowi. Szczególny nacisk kładły akty konfederacji na kontrolę arcybiskupa i przypisanych do niego deputatów nad podskarbimi, w zakresie wydawania pieniędzy z podatków uchwalonych na konwokacji. Zastrzeżono, aby urzędnicy skarbowi „podatków Rzeczyposp; na żadną inszą potrzebę, iedno na te uchwalone woyska (...) nie wydawali, *sub solutione de suo*”. Wydawanie miało się zatem odbywać wyłącznie „za wiadomością Imci X. Arcybiskupa, y PP. Deputatów do niego naznaczonych”⁴. W 1648 r., w obliczu szczególnego zagrożenia państwa prymas i deputaci mianowani na konwokacji otrzymali upoważnienie do ogłoszenia wici

⁴ VL, t. III, s. 350, fol. 733.

na zwołanie pospolitego ruszenia⁵. Istotne znaczenie miały oczywiście rozstrzygnięcia dotyczące dyplomacji. W celu zapewnienia by „Rzeczypospol: od wszystkich ścian bezpieczna być mogła”, sygnatariusze aktu konfederacji godzili się więc na to „aby pakta z postronnemi sąsiady były odnowione, y zaraz do wszystkich posłowie wyprawienia byli”. Dalsza część upoważnienia nadawała w zasadzie prymasowi i deputatom pełnię władzy w sprawach dyplomatycznych, wiążąc ich jedynie co do celu – zapewnienia państwu pokoju w okresie bezkrólewia. Zgodnie z dyspozycją jeśli „z którymi (sąsiadami – TK) ieszcze *certa pax* nie stanęła, mają wszystkie Stany *inire ratriones*, aby Rzeczyposp: z nimi; *durante Interregno* uspokojona być mogła; a przynajmniej w traktaty wkroczyła”⁶. Norma wskazywała, że odpowiedzialne za dążenie do zawarcia wspomnianych traktatów mają być „stany”, ale to zawołane twierdzenie dotyczyło zdecydowanie działającego w permanencji prymasa i przedstawicieli stanów, mających mu służyć „radą i pomocą”. Z biegiem czasu, w późniejszych chronologicznie aktach konfederacji poprzestawano tylko na dobieraniu prymasowi „rezydentów” spośród senatorów i posłów, którzy mieli dawać pierwszemu z senatorów „*consilio et auxilio*”, we wszystkich sprawach, także dyplomatycznych⁷. Jeśli jakaś sprawa wymagała odrębnej akcji na arenie międzynarodowej, konfederacja zawierała specjalne upoważnienie do podjęcia stosownych działań.

⁵ „(...) obwieszczenie o pospolitym ruszeniu ma być w ręku ImciX. Arcybiskupa y Deputatów do niego z tej Konwokacyi naznaczonych, aby Imé ieźliby o wielkim niebezpieczeństwie od Ichmciów PP. Wodzów wziął wiadomość znaszając się przy Panach Deputatach z Ichmciami PP. Senatorami poblížszemi tym pospolitym ruszeniem dysponował”, VL, t. IV, s. 81, fol. 162.

⁶ VL, t. III, s. 348, fol. 729.

⁷ VL, t. III, s. 348, fol. 731.

Z praktyki wiemy, że w kompetencji deputacji przy prymasie leżało również negocjowanie z przywódcami, zagrażających bezpieczeństwu państwa, konfederacji wojskowych⁸.

Parę słów należy poświęcić składowi deputacji. Silnie podkreślono zasady parytetów, deputaci mieli pochodzić z obu stanów (senatorskiego i szlacheckiego) oraz obu narodów (polskiego i litewskiego)⁹. W praktyce deputatów z izby poselskiej wybierano tu jednak nie z narodów, a z prowincji – małopolskiej, wielkopolskiej i litewskiej.

Na konwokacji 1632 r. wybrano ośmiu senatorów (dwóch biskupów, sześciu wojewodów oraz dwóch kasztelanów), a także wszystkich ministrów („PP. Urzędników Koronnych y W.X.Lit.”) oraz dwunastu reprezentantów poselskich, po czterech z każdej prowincji¹⁰. W 1648 mianowano dwudziestu dwóch senatorów, w tym pięciu biskupów, trzech wojewodów, siedmiu kasztelanów i siedmiu ministrów (przy czym Andrzej Leszczyński będący ministrem – podkanclerzem koronnym, został wymieniony w gronie biskupów, ponieważ pełnił funkcję ordynariusza diecezji chełmskiej, można więc stwierdzić, że ministrów było ośmiu) oraz dwudziestu dwóch przedstawicieli izby poselskiej; sześciu z Małopolski, dziewięciu z Wielkopolski oraz siedmiu z Litwy¹¹. W 1668 r. wybrano dwudziestu

⁸ Por. np. *Senatus consilij alias Rady Walnej y Confederacyey puncta (...)*, z dnia 17 kwietnia 1698 r., LNB, z. 1, dz. 4, k. 315 i n.

⁹ Dotychczasowa nauka nie rozstrzygnęła jednoznacznie kwestii prawnego charakteru aktu mianowania rezydentów, nie udało się jak dotąd ustalić, czy to król ich wyznaczał, czy byli w jakiś sposób wybierani, czy też stosowano procedurę mieszaną. Nie do końca jasne jest również czy dokonywano owego mianowania w uchwale sejmowej, czy też była to odrębna czynność sejmowa, następnie jedynie potwierdzana publikacją w treści uchwały sejmowej, por. moje rozważania w szkicu: T. Kucharski, „Konstytucje egzorbitancyjne” w *Rzeczypospolitej w latach 1607-1648. Zarys problematyki*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2012, z. 2, s. 132-133. Analogiczne wątpliwości można wysnuć odnośnie „rezydentów” bezkrólewioowych przy boku prymasa.

¹⁰ VL, t. III, s. 348, fol. 730-731.

¹¹ VL, t. IV, s. 79, fol. 159.

ośmiu senatorów: sześciu biskupów (przy czym Andrzej Olszowski był jeszcze podkanclerzym koronnym, a więc ministrem), dziesięciu wojewodów (wraz z kasztelanami krakowskim i wileńskim), pięciu kasztelanów oraz siedmiu ministrów (z zastrzeżeniem dotyczącym bpa A. Olszowskiego), a także trzydziestu sześciu posłów po dwunastu z prowincji¹². Na kolejnym sejmie z 1674 r. w skład deputacji weszło czterech biskupów (w tym znów A. Olszowski będący podkanclerzym), dziesięciu wojewodów (znów z kasztelanami krakowskim i wileńskim), pięciu kasztelanów oraz wszyscy ministrowie. Z izby poselskiej nominowano aż czterdzieści pięć osób, dwadzieścia dwie z prowincji małopolskiej, dwanaście z wielkopolskiej i jedenaście z litewskiej¹³. Nawet w akcie konfederacji zawartej po zerwanej konwokacji z 1696 r. dokonano desygnacji deputatów. Było wśród nich trzydziestu senatorów (siedmiu biskupów; dziesięciu wojewodów wraz z kasztelanem wileńskim oraz trzynastu kasztelanów). Liczba deputatów spośród posłów sięgnęła liczby osiemdziesięciu jeden: dwudziestu pięciu z małopolski, aż czterdziestu czterech z wielkopolski i dwunastu z Litwy¹⁴. Zupełnie niebotyczny kształt uzyskała deputacja z 1733 r. W jej skład weszło aż czterdziestu trzech senatorów, co ciekawe nie wskazano tu wprost żadnego z ministrów, akt konfederacji wymienia nam tylko siedmiu biskupów, aż dwudziestu dwóch wojewodów (w tym kasztelanów krakowskiego, wileńskiego i trockiego) oraz czternastu kasztelanów. Spośród deputatów z izby poselskiej: czterdziestu czterech reprezentowało Wielkopolskę, trzydziestu trzech Małopolskę, a czterdziestu dwóch Wielkie Księstwo Litewskie¹⁵.

Dostrzegalna jest tendencja do zwiększania liczby deputatów, szczególnie spośród szlachty. Nie musiały one jednak stale rezydować

¹² VL, t. IV, s. 488-489, fol. 1037-1038.

¹³ VL, t. V, s. 116-117, fol. 212-213.

¹⁴ VL, t. V, s. 409-410, fol. 839-842.

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt.: AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej cyt.: AR), dz. VI, sygn. II-62, s. 76-78; VL, t. VI, s. 292-294, fol. 594-597.

przy arcybiskupie. Mogły być oczywiście „obecne przy Imci”, dopuszczalne było jednak również by „gdzie w pobliżu rezydowali”, przy czym rady mogły być składane „bądźby ustnie, bądź pisemnie”. Dowodzi to dużej elastyczności podejścia do omawianej rady, której członkowie byli traktowani w sposób bardziej ulgowy aniżeli rezydenci przy królu w czasie *regnum*. Rozwiązanie to będzie jednak sprzyjało patologicznemu wprost wzrostowi liczby deputatów, którzy z upływem lat w coraz mniejszym stopniu byli traktowani jako realne ciało doradcze-kontrolne; przynależność do grona deputatów stawała się w zasadzie pustym splendorem. Tak należy interpretować *passus* z instrukcji sejmiku brzesko-kujawskiego z 15 października 1668, według której posłowie mają się starać by: „rezydenci jeżeli przy księciu jmci. ks. arcybiskupie z innych będą województw, aby i nasi także zostawali”¹⁶. W konsekwencji sama nawet logika nakazywała pomijanie owej skomplikowanej procedury konsultowania decyzji z gronem kilkudziesięciu osób, w większość zapewne nie przebywających na stałe w stolicy przez cały okres między konwokacją a elekcją¹⁷.

3. Rozstrzygnięcia dotyczące aprobowania lub modyfikacji kompetencji urzędników.

Najistotniejszą i jednocześnie najbardziej kontrowersyjną regulacją, uchwalaną na konwokacji w zakresie administracji państwowej, była „aprobacja” uprawnień porządkowych urzędu marszałków, zwłaszcza w zakresie kompetencji policyjnych. Zgodnie

¹⁶ *Dzieje Ziemi Kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące*, A. Pawiński (wyd.), Warszawa 1888 (dalej cyt.: DZK), t. II, s. 223.

¹⁷ Sejm konwokacyjny kontrolował także poczynania prymasa i senatorów dokonywane przed jego rozpoczęciem, a po ogłoszeniu *interregnum*, a nawet decyzji powziętych przez nich już na samym sejmie, z jego upoważnienia. Tak w 1648 r. zdecydowano o unieważnieniach (oryginalnie „skasowaniu”), części podpisów złożonych pod wydanym przez arcybiskupa i jego asystę uniwersałów, pod którymi podpisało się kilku niższych duchownych („*ex clero minori*”), z uzasadnieniem, że z grona duchowieństwa „*ad Consilia publica* należą” jedynie arcybiskupi i biskupi, sekretarz wielki oraz referendarze, VL, t. IV, s. 82, fol. 165.

ze stosowną normą „(...) dla większego rządu y bezpieczeństwa przy cieie I.K.Mci Ichmciom PP. Marszałkom, zwyczajną Marszałkowską iurisdikcją do przyszłej da Bóg Elekcyi reasumować, y exekwować zlecamy”¹⁸. Z perspektywy niniejszych rozważań mniejsze znaczenie ma kwestia uprawnień marszałkowskich do sprawowania wymiaru sprawiedliwości, istotniejsze jest postrzeganie „urzędu marszałkowskiego” jako organu wykonującego funkcje policyjne. Zgodnie z treścią normy jej celem potwierdzenia kompetencji marszałków było zachowanie „wszelkiej przystoyności” przy cieie królewskim. Doprecyzowując to nieostre pojęcie przepis nakazywał zapewnienie „większego rządu i bezpieczeństwa przy cieie I.K.Mci”. Widać tu ciekawie zarysowaną, choć zawoalowaną fikcję prawną, przecież źródłem uprawnień porządkowych marszałka była osoba króla. Stąd uprawnienia tego urzędnika w okresie bezkrólewia nie służyły ochronie najbliższego otoczenia majestatu królewskiego, ale najbliższego otoczenia jego ciała. Wynikało to z samego brzmienia regulacji, która nie przyznawała marszałkom jakichś nowych uprawnień, czy nowej legitymacji, ale dokonywała reasumpcji i „zlecała egzekucję”, „zwyczajnej” marszałkowskiej jurysdykcji. Po raz pierwszy przepis ten wprowadzono do aktu konfederacji w 1648 r., nie znaczy to jednak, iż wcześniej tych uprawnień mieli, wręcz przeciwnie, to pojawiające się wątpliwości, czy jurysdykcja marszałkom przysługuje w sensie prawnym (czy też nie, przy pełnej akceptacji tezy, że powinna), skłaniała sygnatariuszy aktu konfederacji do wprowadzenia do niego omawianego punktu.

Warto pamiętać, że sejm konwokacyjny był uprawniony także do rozstrzygnięcia wszelkich problemów związanych z sejmową infrastrukturą: dróg i mostu, gospód dla ekstremalnie licznych uczestników sejmu itp. Marszałek koronny we współdziałaniu

¹⁸ VL, t. IV, s. 80, fol. 162; por. VL, t. V, s. 119-120, fol. 219; s. 412, fol. 846.

z podskarzim był głównie odpowiedzialny za zorganizowanie i wykonanie tych prac¹⁹.

W uchwałach konwokacji nie konfirmowano na czas bezkrólewia kompetencji podskarbich koronnych i litewskich. Regulacje szczegółowe wskazują jednak klarownie, iż kompetencje tych urzędników zostały nie tylko utrzymane ale i poszerzone, wskutek większej niż zwykle niezależności, wynikającej z braku króla²⁰. Kompetencję króla do dysponowania dochodami skarbu nadwornego przekazywano podskarzim wielkim, z tymże mieli je wykonywać pod stałym nadzorem prymasa i deputatów do niego przybranych oraz sejmu²¹. W kontekście uprawnień podskarbich, za szczególnie ważną należy uznać regulację dotyczącą „opatrzenia” ciała króla, tzn. sfinansowania jego pogrzebu i wszelkich uroczystości z tym związanych, jak również utrzymania dworu²².

Ogromne znaczenie dla kwestii administracji skarbowej miało oczywiście przedłużanie kadencji kolegialnych organów skarbowych (łączyących funkcje administracji i kontroli skarbowej, z sądem

¹⁹ Szeroko pisze o tych zagadnieniach Krzysztof Wiśniewski, *Urząd marszałkowski koronny w bezkrólestwach XVII-XVIII wieku (1632-1736)*, Warszawa 2015, s. 152-155. Co ciekawe, wyłącznie w 1648 r. zawarto w akcie konfederacji wyraźny nakaz naprawy dróg, zgodnie z brzmieniem normy „drogi w mieście Warszawie, iako wszystkie, tak te mianowicie, któremi na mieysce Elekcyi ieżdźci przyidzie, *de integro* ubrukowali y naprawili”, VL, t. IV, s. 83, fol. 166.

²⁰ Jak wskazują badania Anny Filipczak-Kocur (*Skarbowość Rzeczypospolitej 1587-1648*, Warszawa 2006, *passim*), podskarbi nadworny był w dobie bezkrólewia w pełni podporządkowany podskarbiemu koronnemu, który pod kontrolą prymasa i rady oraz, co oczywiste, sejmu konwokacyjnego i elekcyjnego, sprawował zarząd nad całością dochodów skarbowych.

²¹ VL, t. III, s. 349, fol. 731; t. IV, s. 80, fol. 161-162; t. V, s. 119-120, fol. 218-219; s. 412, fol. 845-846.

²² W 1733 kwestię tę rozstrzygnięto już na pierwszej radzie senatu po śmierci monarchy, wydano tu nawet specjalny akt, stanowiący swego rodzaju plan wydatków: *Ordynacya expensprzy ciele nayiaśn[ieyszeg]o króla Imci*, B.Ossol., rkps. 6611, 12-15.

w sprawach skarbowych)²³. Na takiej zasadzie w 1668 r. przedłużono możliwość funkcjonowania Komisji Lwowskiej²⁴. W 1674 r. zmieniono komisji miejsce pracy ze Lwowa na Lublin i przekształcono ją w Trybunał Skarbowy. Zmodyfikowano przy tym tryb jej prac i zakres kompetencji²⁵. Dowodzi to pełni uprawnień konwokacji w zakresie kształtowania trybu prac organów skarbowych. Specyficzny akt konfederacji z 1696 r. zawierał normę „reasumującą” konstytucje o Trybunale Skarbowym z 1685 i 1690, po czym naznaczono podskarbiemu dodatkowych deputatów z senatu do jego składu (biskupa, dwóch wojewodów oraz siedmiu kasztelanów)²⁶. Warto dodać, że utrzymano pełnię kompetencji organów podatkowych w zakresie zebrania i rozliczenia podatków uchwalonych jeszcze w okresie *regnum*, tudzież w województwach po ogłoszeniu bezkrólewia²⁷.

²³ Z badań Michała Zwierzykowskiego wynika, iż wbrew utartym w starszej literaturze pogładowi, sejmikowe komisje skarbowe były w czasie bezkrólewia reasumowane i funkcjonowały analogicznie do okresu *regnum*, por. M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska. Z dziejów sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku*, Poznań 2003, s. 120-121.

²⁴ VL, t. IV, s. 491, fol. 1044, por. też konfederację z 1674 r.: VL, t. V, s. 121, fol. 222.

²⁵ „(...) kommissya Lwowska Seymem przeszłym postanowiona (...) nie mogła *sortiri effectum*, tedy za zgodą Stanow Rzeczyposp: mocą zjazdu terazniejszego onę *juxta ordinationem jam ante factam revicificamus*, y do Lublina na dzień poniedziałkowy, pierwszy po Popielcu w roku niniejszym 1674 w skarbowy trybunał obróciwszy, przenosiemy (...)”. Regulacja rozstrzyga ewentualne kolizje kompetencji komisji z lokalnym lubelskim sądem kapturowym, wyznacza również zakres zadań o priorytetowym znaczeniu. W chaotycznie skonstruowanej normie między wytycznymi dotyczącymi zadań, umieszczono regulacje proceduralne: „pozwy pod tytułem trybunału maią być wydawane (...). Tenże trybunał trwać y sądzić ma, *a die determinationis*, konwokacyi terazniejszey niedziel *praecise*, cztery”, VL, t. V, s. 120, fol. 220-221.

²⁶ VL, t. VI, s. 410-411, fol. 843.

²⁷ Tendencję pierwszą doskonale obrazuje generalna reguła z aktu 1648 r., która stanowiła, iż kwarta „y podatki ordynaryjne tak maią bydź oddawane iako prawo mieć chce” VL, t. IV, s. 77, fol. 154. W 1668 r. ustalono „za powszechną całej

Odrębne regulacje w aktach konfederacji poświęcano uprawnieniom hetmanów. Urząd hetmański był jeszcze nierozwinięty w pierwszych bezkrólestwach po 1572 r., przez długi czas był to urzędnik „królewski”, a nie „koronny”, stąd kontrowersje wokół jego uprawnień w dobie bezkrólestwa nie powinny dziwić²⁸. Zgodnie z regulacją z 1632 r. „jesliby *ad extra* z kądkolwiek iakie *periculum* na Rzeczpospolitą naległo, tedy IchMśc PP. Hetmani Korony Polskiej, y W.X.Lit. każdy *pro loco suo, officio, et competentia* ma *praesidia Reipub*: pieniężne, tam obrócić gdzieby potrzeba Rzeczypospolitej ukazała”²⁹. *Ratio legis* tego przepisu była oczywista, nadawano tu hetmanom blankietowe upoważnienie do podejmowania działań na rzecz obronności państwa, w razie zaistnienia nagłej potrzeby. Z perspektywy niniejszych rozważań nie to jest jednak istotne lecz fakt, iż regulacja ta nakazuje hetmanom podejmowanie tych inicjatyw według właściwości miejscowej („*pro loco suo*”) oraz rzeczowej („*competentia*”). Wskazuje to na zachowanie standardowych uprawnień hetmańskich w razie śmierci króla, z zastrzeżeniem wyznaczania zastępcy w przypadku konieczności opuszczenia przez hetmana obozu.

Specyficzne rozwiązania przynosił czas wojenny, szczególnie w bezkrólestwie po śmierci Władysława IV, kiedy to prymas

Rzpltey zgodą poborów cztery w Koronie *cum abjuratiōnis anni* 1660, 1661, 1662, 1663”, dodając „(...) gdzieby w tych latach czynione nie były (...) podług osobliwych Woiewództw y Ziem deklaracyi uchwalalmy, y (...) do Lwowa zwieść (...) deklarujemy” , VL, t. IV, s. 492-493, fol. 1046-1047. Widać tu nie tylko uprawnienia do żądania uregulowania zaległych należności podatkowych, ale także możliwości przyjęcia nowego miejsca ich poboru oraz zdefiniowania nowych potrzeb państwa, na które można obrócić wpływy z nich uzyskane. Odrębnie uchwalano regulacje dotyczące podatków pogłównych nakładanych na Żydów i ludność tatarską, VL, t. IV, s. 493, fol. 1048. Osobne klauzule mogły dotyczyć ceł i podatków miejskich, jak szelężne, czy generalne cło targowe, VL, t. V, s. 121-122, fol. 223.

²⁸ Piszę na ten temat Przemysław Gawron, *Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581-1646*, Warszawa 2010, s. 179 i n.

²⁹ VL, t. III, s. 349, fol. 731.

i współdziałający z nim w bezkrólewiu senatorowie byli zmuszenia do podejmowania licznych działań zmierzających do zapewnienia rekonstrukcji wojska koronnego w zasadzie zupełnie rozbitego w bitwie pod Korsuniem oraz zagwarantowania tymczasowego zwierzchnictwa wojskowego w Koronie, na czas niewoli hetmanów (a także oczywiście prowadzenia z Bohdanem Chmielnickim rozmów pokojowych). Akt konfederacji dokonał zatem aprobacji skryptu ad *archivum* mianującego regimentarzy: ks. Dominika Zasławskiego, Mikołaja Ostroroga i Aleksandra Koniecpolskiego³⁰. Oznaczono im również rotę przysięgi i nakazano jej złożenie przed wysłanymi przez sejm komisarzami wojskowymi³¹. Szczególnie ważne było także mianowanie komisarzy do specjalnej deputacji, której zadaniem było nie tylko odebranie owej przysięgi, którym przede wszystkim nakazano „w obozie wszystko wojsko, wiele go iest, popisać”. Komisarze mieli zatem dostarczyć arcybiskupowi „dostateczną wiadomość” ilu żołnierzy zdołano zgromadzić w obozie. To ich obowiązkiem było również potwierdzenie ważności ich służby („dalszą służbę Rzeczypospolitey w imieniu iey asekurować”)³².

Odrębne kompetencje nakładano to na „starszego nad armatą”, tzn. generała artylerii, którego uczyniono odpowiedzialnym za zaopatrzenie zamku krakowskiego, a także innych wskazanych w akcie konfederacji, w zapasy, tzn. nie tylko „prochami, kulami, także inszemi municyami”, ale także artykułami spożywczymi, według

³⁰ VL, t. IV, s. 82, fol. 166.

³¹ Rota wyglądała następująco: „*Ego N juro, quia exercitui mihi traditio fideliter praeero, et opera illius tantum ad reprimendas invasiones inimicorum hostiles utar, fines Regni tutos pro viribus praestabo, dignitatem et securitatem Reipublicae quantum potero defendam, et si (quod Deus avertat) Regnum seditio invaserit, nulli parti adhaerebo, damna incolis Russiae, Podoliae, Volhyniae, nullam inferem, et ne a militibus meis inferantur, omni ratione providebo. Pensiones vero tam ab ecclesiasticis quam ad alijs personis quibus nullas omnino exigam, et ne milites mei exignat, studebo, sic me Deus adjuvet, et haec Santa Crux*”, VL, t. IV, s. 79, fol. 158.

³² VL, t. IV, s. 82-83, fol. 166.

potrzeb obronnych, na wypadek ewentualnego oblężenia³³. W 1648 r. nakazano odrębnym przepisem aby świeżo odzyskany „Smoleński zamek” został odpowiednio „oprawiony” i aby utrzymywano w nim adekwatne do potrzeb prezydium „za zapłatą winnego piechocie długu”. Regulacja wskazywała, iż konieczne było zabezpieczenie znajdującego się w stanie „ruiny” zamku na czas bezkrólewia. W przyszłości, sejmy okresu przyszłego *regnum* miały natomiast zająć się sprawą „dalszej naprawy murów”³⁴. Akt konfederacji 1674 nakazał opatrzenie z pieniędzy publicznych nie tylko miasta stołecznego Krakowa i odrębnie zamku krakowskiego, ale i Lwowa, a także dwóch twierdz w Lubowli i Malborku. Odrębnie nakazano władzom miejskim Poznania utrzymanie stosownego prezydium „*sub poenis*, które sąd kapturowy tegoż województwa *in defectu ma irrogare*”³⁵.

We wszystkich redakcjach konfederacji pojawiał się punkt odnoszący się do specyficznych obowiązków obronnych urzędników lokalnych – wojewody i starosty. Zastrzeżono, odwołując się do dawnych, obowiązujących praw, aby „na zamkach pogranicznych rezydowali”. Dokonywano przy tym specyficzną sankcję utraty urzędu (*privationis Capitaneatus*), dla nierespektujących tego nakazu. Sądem właściwym miał być tu królewski sąd zadworny, (prawdopodobnie chodziło jednak o sąd sejmowy). Przewidziano oczywiście wyjątki dla

³³ VL, t. IV, s. 82, fol. 165; VL, t. IV, s. 490-491, fol. 1042-1043. W 1733 r. podstawowe założenia pozostały bez zmian, zmodyfikowano jednak techniczny kształt normy i przyjęte w jej ramach rozwiązania szczegółowe. Po generalnym nakazie opatrzenia twierdz, akt stanowił: „w zamku krakowskim przyczynia się, *sub praesenti interregno* garnizonu porcyi 200, do tych porcyi sto łanowych tam zdawna będących, które porcye (...) z dóbr ekonomicznych, za assygnacją I.O.Xcia Imci Prymasa wypłacić ma”. Dodano, aby starosta krakowski „zamku *cum insignis* nikomu nie oddawał, tylko temu Panu, który będzie *omnium Ordinum consensu sine scissione* obrany królem polskim”. Całość wieńczyła norma skierowana do generała artylerii, który „amunicją y działami pro *sufficiencia* ten zamek opatrzyć będzie powinien”. Dodatkowo nakazano również wielkorządcom krakowskim ufortyfikowanie Krakowa „palisadowaniem”, VL, t. VII, s. 288, fol. 585.

³⁴ VL, t. IV, s. 79-80, fol. 160.

³⁵ VL, t. V, s. 123-124, fol. 226-227.

osób, które odbywały frontową służbę wojskową. Oczywiście urzędnicy byli zwalniani z obowiązku na czas trwania elekcji, w której mogli uczestniczyć, musieli jedynie wyznaczyć na swoje miejsce „szlachcica dobrze osiadłego *cum sufficienti praesidio*”. Wymagano zatem wyznaczenia osoby o godnym pochodzeniu i oddania jej pod komendę przyzwoitych oddziałów wojskowych³⁶.

Odrębnie regulowano kompetencje urzędu grodzkiego w zakresie przyjmowania wpisów, tj. wykonywania kancelaryjno-notarialnej funkcji organów wymiaru sprawiedliwości³⁷.

Nowe organy powoływane przez konwokację

Szczególną rolę dodatkową w zakresie pełnienia funkcji porządkowych pełniła deputacja, złożona z wyłącznie z senatorów, ewentualnie wysokich urzędników dworskich, powoływana wprost uchwałami konwokacji z lat 1632, 1648, 1674 i 1696. Zakres jej zadań określono ogólnikowo i nieprecyzyjnie jako „obmyślenie” szeroko pojętej „wszelkiej przystoyności (...) przy ciele I.K.M.". Zwraca tu uwagę odwołanie się do tej samej przesłanki co w przepisie

³⁶ VL, t. IV, s. 82, fol. 164-165.

³⁷ Regulacja nakazywała „otworzyć” księgi sądowe po śmierci króla „zawarte”, tak aby na czas *interregnum* był zagwarantowany „każdemu do nich wolny przystęp”. Norma przesądzała przy tym o ważności wpisów dokonanych w księgach, które po śmierci króla nie zostały zamknięte. Wyraźnie podkreślono, iż „wszystkie rzeczy *sub Interregno* do akt przyjmowane, takiey wagi bydz miał, iako za żywota Króla Imci bywały”, VL, t. III, s. 346, fol. 726, por. też t. IV, s. 75, fol. 151-152; t. V, s. 112, fol. 203-204. Reguła ta w pełni utrwaliła się w bezkrólewicach, były one sugerowane już w uniwersałach prymasowskich (por. np. VL, t. IV, s. 72, fol. 146), tak, że z biegiem kolejnych bezkrólewi działało się to automatycznie i nie wymagało powtarzania w uchwałach konwokacji. Pewne poszerzenie przyniosła regulacja aktu konfederacji z 1648 r. i następnych, według których ważne miały być dokonywane w księgach grodzkich „wszystkie zapisy na wieczność, y na długi, także testamenty, y protestacye, y relacye”, VL, t. IV, s. 75, fol. 152 por. VL, t. IV, s. 484-485, fol. 1030; t. V, s. 112, fol. 203-204. Wymieniono tu zatem egzemplifikacyjnie najczęstsze rodzaje wpisów do ksiąg, by podkreślić możliwość ich dokonywania. Miało to z pewnością znaczenie w kulturze prawnej lubującej się w kazuistyce.

o jurysdykcji marszałków, tzn. przystojności, ale bez obowiązków w zakresie „rządu i bezpieczeństwa”³⁸. Senatorowie zresztą nie mieli chronić „przystojności”, ale ją „obmyślać”. Wskazuje to, iż deputaci przy ciele pełnili rolę regulacyjną, koordynacyjną i kontrolną, natomiast marszałkowie, typowo z zakresu stosowania prawa (na gruncie administracyjnym, „policyjnym” oraz sądowym). W przeciwieństwie do deputatów przydanych arcybiskupowi w charakterze „rezydentów”, omawiana deputacja ds. „przystojności” na dworze miała być stale obecna w Warszawie. Znamienne, że wskazanego punktu nie zawiera konfederacja 1733 r., kiedy szczegółowe rozwiązania dotyczące porządku i bezpieczeństwa w Warszawie, na skutek konkluzji rady senatu zostały wydane przez marszałka wielkiego koronnego już kilka dni po śmierci króla³⁹. Konwokacja milcząco uznała je za w pełni wystarczające.

W 1632 deputacja przy ciele królewskim składała się z jednego biskupa (będącego jednocześnie kanclerzem koronnym), trzech wojewodów oraz dwóch kasztelanów, a także trzech ministrów: marszałka wielkiego koronnego oraz kanclerza i podkanclerzego litewskich. W 1648 r. w skład wszedł jeden biskup (Andrzej Leszczyński będący jednocześnie podkanclerzym), jeden wojewoda, pięciu kasztelanów, oraz dziesięciu centralnych urzędników Koronnych i Litewskich (w większości ministrów) – czterech marszałków, dwóch kanclerzy i drugiego spośród podkanclerzych (A. Leszczyński wszedł jako biskup) oraz dwóch podskarbi wielkich i jednego nadwornego. Skład uzupełniali urzędnicy dworscy – podkomorzy koronny i litewski⁴⁰. W 1674 r. skład to dwóch biskupów, czterech wojewodów (w tym kasztelan wileński), trzech kasztelanów, trzech ministrów (kanclerz wielki litewski; podskarbiowie wielki i nadworny koronny);

³⁸ Choć regulacja z 1632 r. przekazuje także strzeżenie „rządu wszelakiego”, VL, t. III, s. 349, fol. 731. W późniejszych redakcjach tego nie powtórzono.

³⁹ *Dyspozycya przestrzegania bezpieczeństwa w mieście Warszawie pod czas Interregnum 1733*, B.Ossol., rkps. 6611, s. 16-18; *Dyspozycya patrolów iak maią chodzić po Czapstrzyku od iedney poczty do drugiey*, tamże, s. 19-20.

⁴⁰ VL, t. IV, s. 80, fol. 161-162.

dwaj koronni urzędnicy dworscy wysokiego szczebla (podkomorzy i koniuszy) oraz urzędnik ziemski (wojski sieradzki)⁴¹. Znaczące zwiększenie liczby deputatów nastąpiło w akcie konfederacji z roku 1696, w jej skład weszło trzech biskupów, czterech wojewodów, ośmiu kasztelanów, tyłuż wysokich rangą urzędników centralnych, w tym czterech ministrów (kanclerz i podkanclerzy litewscy, podskarbi wielki koronny i marszałek nadworny litewski), a także referendarz koronny, podskarbi nadworny i regent kancelarii mniejszej koronnej. Skład uzupełnia jeden urzędnik dworski (chorąży litewski) oraz dziewięciu urzędników ziemskich (w tym dwóch podkomorzycy, czterech chorążych i trzech stolników)⁴².

Szczególnym zadaniem konwokacji w zakresie administracji publicznej było wybieranie członków i przyznawanie mandatu specjalnym deputacjom do rewizji skarbcza oraz w ogóle dóbr królewskich, tj. dokonania swoistego remanentu, nie tylko w ocenie legalności, ale także celowości i gospodarności rządów królewskich, w zakresie zarządzania dochodami i dobrami należącymi do skarbu królewskiego. Wynikało to z zaakceptowanej w prawie zwyczajowym normy prawnej, według której skarb królewski w bezkrólewiu dostawał się pod zarząd podskarbiego koronnego albo litewskiego, a więc stawał się częścią skarbu publicznego, którego głównym dysponentem był przecież sejm. Proces ten należy jednak postrzegać nie jako czasowe przekazanie zarządu nad dobrami ekonomicznymi, ale raczej jako swego rodzaju potwierdzenie, iż dobra te, mimo że oddane do bezpośredniego zarządu królowi, nie stawały się nigdy własnością monarchy *sensu stricto*. Był on bowiem jedynie depozytariuszem tych dóbr, mógł z nich dość swobodnie korzystać i czerpać korzyści, jednakże w istocie swej były to jednak dobra Rzeczypospolitej⁴³.

⁴¹ VL, t. V, s. 119, fol. 218-219.

⁴² VL, t. VI, s. 412, fol. 846-847.

⁴³ Por. A. Filipczak Kocur, *Skarbowość...*, s. 339, 344. Kompetencja ta stała się istotnym składnikiem doktrynalnego postrzegania kompetencji konwokacji.

Okres bezkrólewi stanowił jedyną, ale naturalną okazję do przeprowadzenia swoistego „remanentu”, jak to mówiono podówczas „rewizji” skarbcza królewskiego, skarbu nadwornego jako całości (tj. ogólnego bilansu polityki finansowej króla), przychodów i organizacji żup solnych, a także mennic (po przekazaniu Rzeczypospolitej przychodów z nich przez króla Zygmunta III)⁴⁴. Każdy kolejny sejm konwokacyjny wybierał zatem specjalne deputacje, kolegialne organy złożone z posłów i senatorów, których celem była analiza sytuacji w poszczególnych sektorach skarbowości królewskiej i przygotowanie „raportu”, który wskazałby stan i aktualne problemy wskazanych sektorów⁴⁵. Dawało to możliwość oszacowania

Norma agendorum... podkreśla, iż sejm „*designatur nonnulli ad revisionem Bonorum mensae Regiae ad revisionem thesauri (...) deputatos (...) qui conscribunt Regestrum*”⁴³. Inny traktat wskazuje, iż sejm wybierał deputatów „*ad revisionem bonorum mensae regiae*”, zlecając także „*thesauri Regni (...) revisio*”, Biblioteka im. Raczyńskich, rkps. 1726, s. 209. Gotfried Lengnich pisze w tym kontekście, iż na konwokacji „z obu stanów wybierani bywają kommissarze do Skarbów Korony i Litwy, do nadzoru nad żupami solnemi i dobrami stołowemi królewskimi”, G. Lengnich, *Prawo pospolite Królestwa Polskiego*, Warszawa 1836, s. 38. Konieczność wypełniania tej funkcji przez konwokację torowała sobie drogę w opinii publicznej, była obecna w propozycja prymasowskich na konwokacji (por. np. diariusz Jakuba Sobieskiego z konwokacji roku 1632 – *Księcia Krzysztofa Radziwiłła hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego sprawy wojenne i polityczne 1621-1632*, Paryż 1859, s. 616), znajdowała także odzwierciedlenie w wyraźnych żądaniach sejmików, por. np. *Akta Sejmikowe Ziemi Chełmskiej 1572-1668*, wyd. H. Gmiterek, W. Bondyra, J. Ternes, Lublin 2013, s. 692, 695; DZK, t. II, s. 224.

⁴⁴ Kontrolę nad finansami państwa w bezkrólewiach szlachta próbowała przejąć już wcześniej, sejm elekcyjny 1573 r. na przykład wybrał po trzech deputatów z senatu i z koła rycerskiego do pomocy podskarbiemu w dokonywaniu rozliczeń. Kwestie problematyczne miały być przy tym przekazane do rozstrzygnięcia sejmowi elekcyjnemu, por. Ś. Orzelski, *Bezkrólewia ksiąg ósmioro*, Petersburg/Mohylew 1856, t. I, s. 29.

⁴⁵ Znów niewiele wiemy o technicznej stronie wyboru, czy też mianowania deputatów. Należy jednak podkreślić, iż była to czynność sejmowa dokonywana odrębnie, jej wpisanie do treści aktu konfederacji miało charakter pochodny, ewentualnie potwierdzający.

i obmyślenia sposobów spłaty długów poprzedniego monarchy, wskazania niedostatków zarządu, konieczności reform, które miałyby przeprowadzić sejm. Analiza mogła oczywiście przenieść wnioski odnośnie nadużyć finansowych i prowadzić do sformułowanie stosownych oskarżeń. Owe rewizje miały być „relacjonowane” na sejmach elekcyjnych do 1668 r., w zgodzie z aktami konfederacji z 1674 i 1733 r. relacja miała być złożona na sejmie koronacyjnym⁴⁶.

Skarbiec królewski i jego rewizja stanowiła problem absolutnie kluczowy z co najmniej dwóch przyczyn, wynikających z dwójakiej pełnionej przez ów skarbiec roli. Z jednej strony przechowywano tam przecież ważne dokumenty (archiwum), z drugiej pełnił on rolę właściwego skarbcza, gdzie przechowywano kosztowności Rzeczypospolitej, a zwłaszcza insygnia koronne. Stałym postulatem egzorbitancji doby bezkrólewi, był wykup przekazywanych w zastaw klejnotów, faktem powszechnie znanym było wykorzystywanie ich przez monarchów jako zabezpieczeń dla wziętych pożyczek. Bezkrólewia były zatem optymalną sposobnością do zorientowania się ilu insygniów i klejnotów brakuje i ile będzie kosztowała ich ewentualna rewindykacja⁴⁷. Akty konfederacji wyraźnie wskazują na

⁴⁶ VL, t. V, s. 116, fol. 211; AGAD, AR, dz. VI, sygn. II-62, s. 79. Anna Filipczak-Kocur (*Skarbowość...*, s. 344), nietrafnie przyjmuje dla czasów wazowskich rozliczanie się na sejmie koronacyjnym jako zasadę. Taka była rzeczywiście praktyka, jednakże wynikała ona z niewydolności sejmów elekcyjnych, właściwych do kontrolowania rozliczeń. Dopiero rok 1674 przyniósł dostosowanie stanu formalnoprawnego do doświadczeń praktyki.

⁴⁷ Wykazy te były sporządzane nad wyraz rzetelnie, por. m.in. *Revisia skarbu Rzptej korony polskiej z convocathey główney warszawskiej w roku 1632 po śmierci śp. KJMci Zygmunta III przed electią Władysława IV przez IchM. Panów rewizorów niżej mianowanych w Krakowie dnia 2. Septembris odprawowana*, B.Ossol., rkps. 4764/II. *Revisia Skarbu Koronnego zaczęta roku Pańskiego 1669 Dnia przez uchwałę Stanów całej Rzeczypospolitej na Convocathey Generalney Warszawskiej pod terażnieysze Interregnum roku blisko przeszle[go] odprawioneyzgodnie namówiona, nazanaczonego, to iest dnia Czternastego M[isią]ca stycznia takowym porządkiem*, AGAD, Metryka Koronna, sygn. 208, s. 1-51. *Connotia Remanentow Pieniężnych powstałych ex Proventibus Mensae*

cel powołania deputacji, eksponując rolę skarbu „gdzie insygnia, iako ygdzie kleynoty y archiwa *Regni* są”. Zadania komisji i sposób jej działania najpełniej uregulowano w 1674 i 1733 r. Miała ona zjechać się na tydzień przez sejmem koronacyjnym (który odbywał się przecież w Krakowie) „podług inwentarzów (...) kleynoty, skarby, sprzęty, także archiwa, przywileje skrypta wszelkie zrewidowawszy y zinwentaryzowawszy tego wszystkiego relacją (...) uczynić maią” na sejmie. Co ciekawe, w tym celu deputacja powinna była skorzystać z pomocy fachowców. Do „registrowania skryptów y przywilejów” (czyli zbiorów dokumentowych w archiwum), mieli deputaci „obrać” sobie pomocników (osoby zdolne, czy też kompetentne)⁴⁸. Ludzie ci mieli otrzymywać za swą pracę stosowne wynagrodzenie.

W zakresie składu deputacji, zgodnie z regulacją stany zgromadzone na konwokacji decydowały o mianowaniu „na tę revisią *authoritate praesentis conventus*” określonych – wskazanych z imienia, nazwiska i urzędu – osób. Siedmiu spośród nich to senatorowie pełniący w zasadzie rolę swego rodzaju „wirylistów” w deputacji, wchodził oni do niej bowiem zawsze z urzędu, jako strażnicy kluczy do skarbcza. Byli to: podskarbi koronny oraz wojewodowie: poznański, krakowski, wileński, sandomierski, kaliski i trocki. W 1733 r. grupę tę uzupełnili jeszcze kasztelan krakowski i duchowny pełniący rolę kustosa skarbcza⁴⁹. Od aktu konfederacji z 1648 r. regulacje przesądzały wprost, iż „sklep, w którym są *Regni* insygnia bez Ichmciów Panów Senatorów, którzy wedle prawa klucze do niego mieć powinni, nie ma być nigdy tak, iako o tym iest stare prawo, otwierany”⁵⁰. Poza tym w skład deputacji wchodziło od trzech do ośmiu senatorów oraz przedstawiciele izby poselskiej, reprezentujący trzy prowincje: Wielkopolskę, Małopolskę i Litwę. W 1632 r. wybrano

Regiae do Skarbu S.P. Krola Jmsci ad diem Ultimam Juny 1696 nie oddanych, AGAD, AR, dz. II, nr 1810.

⁴⁸ VL, t. V, s. 116, fol. 211; AGAD, AR, dz. VI, sygn. II-62, s. 79.

⁴⁹ AGAD, AR, dz. VI, sygn. II-62, s. 79.

⁵⁰ VL, t. IV, s. 78, fol. 157.

jedynie ośmiu deputatów poselskich, dwóch z Wielkopolski, po trzech z Małopolski i Litwy⁵¹. W 1648 r. było ich już trzynastu, po pięciu z Mało- i Wielkopolski oraz trzech z Litwy. Znaczący wzrost liczby notujemy w 1669 r., z Małopolski nominowano trzynaście osób, z Wielkopolski jedenaście, a z Litwy osiem⁵². Kolejny akt konfederacji przyniósł znów skokowy wzrost liczby deputatów z Wielkopolski – było ich dziewiętnastu, z Małopolski nominowano jedenaście osób, z Litwy znów osiem⁵³. Racjonalizację liczby deputatów przynoszą nam rozwiązania aktu konfederacji z 1733 r., mianowano dwie osoby z Wielkopolski i sześć z Małopolski, brak tu w ogóle deputatów Litwinów⁵⁴.

Odrębna deputacja była wybierana dla skarbcza Litwy w Wilnie, przy czym w jej skład wchodził ci sami senatorowie co do komisji koronnej. Dobierano im nowy zestaw deputatów poselskich w liczbie od trzech do pięciu. W 1632 r. reprezentowali oni wszystkie trzy prowincje (po jednej osobie z każdej z nich). W 1648 r. (cztery osoby) i w 1669 (pięć), pochodzili oni wyłącznie z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Powrót do parytetu prowincji nastąpił znów na konwokacji w 1674 r., przy czym Małopolska i Wielkopolska uzyskały po jednym deputacie, a Litwa aż sześciu⁵⁵. Na dwóch kolejnych konwokacjach nie powołano deputacji dla Litwy.

Kolejną deputacją kontrolną powoływaną na konwokacji w celu zrewidowania działalności zarządczej minionego panowania, była komisja do spraw żup solnych zarówno w Wieliczce jak i w Bochni. Regulację w tym zakresie rozpoczynała standardowa formuła wskazująca, iż w zarządzie żupami „wielkie dezolacye y ruiny (...) dzieią się”, jak dodawano „z niemałą uymą pożytków Rzpltey”. W dalszej części regulacji wskazywano uczciwiej, iż straty ponosiła

⁵¹ VL, t. III, s. 348, fol. 730.

⁵² VL, t. IV, s. 487, fol. 1035-1037.

⁵³ VL, t. V, s. 115-116, fol. 210-211.

⁵⁴ AGAD, AR, dz. VI, sygn. II-62, s. 79.

⁵⁵ VL, t. IV, s. 78, fol. 157-158; s. 488, fol. 1037 t. V, s. 116, fol. 211-212.

przede wszystkim szlachta, to bowiem w „oddawaniu soli” tzw. suchedniowej, „działa się wielka ujma”. Stąd wynikać miała konieczność mianowania deputatów specjalnej komisji międzysejmowej, która miała się zjechać w określonym terminie „na rewidowanie żup (...) y opatrzenie ich”. Co ciekawe deputacja miała weryfikować nie tylko same dokumenty, ale i właściwy kształt kopalń, ich infrastrukturę oraz proces wydobywczy. Mieli tego dokonać naocznie „w dolne szyby spuściwszy się”. Z tej działalności mieli oczywiście złożyć „relację”, w latach 1632-1669 wyraźnie nakazywano, aby dokonać jej na sejmie elekcyjnym. Konsekwencją starań deputacji miała być poprawa efektywności procesu wydobywania i dystrybucji soli przez „urząd skarbowy koronny”, by w konsekwencji „się stanowi szlacheckiemu (...) *in posterum* wedle prawa lepiej wygadzało”⁵⁶. Poszerzenie regulacji nastąpiło w akcie konwokacji z 1733 r., w którym szeroko zwrócono uwagę na nadużycia z czasu poprzedniego *regnum*, polegające na oddaniu „bezcennych Rzeczypospolitej kopalń” w ręce cudzoziemskich i niekatolickich zarządców („*in manus exoticarum et acatholicarum personarum*”). Taki stan rzeczy miał powodować, iż ta „pryncypalna *in Regno* ekonomia przez te intruzy w należytej swojej (...) konserwacji z znaczną y nieoszacowaną szkodą szwankować musiała”. W konsekwencji deputaci do rewizji, poza jej dokonaniem mieli również przeprowadzić „inwestygację” działań owych „cudzoziemców-intruzów” i szkód, które spowodowali⁵⁷. Poza tymi opiniami, świadczącymi o nieracjonalnych uprzedzeniach szlacheckiego społeczeństwa, widać tu wyraźnie podstawowe założenia powołania stojące za powoływaniem deputacji: kontrolę i naprawę systemu dochodów i wydatków publicznych, które w okresie *regnum* pozostawały pod osobistym zarządem monarchy, albo na których zarząd miał on znaczący wpływ⁵⁸.

⁵⁶ VL, t. IV, s. 81-82, fol. 164.

⁵⁷ AGAD, AR, dz. VI, sygn. II-62, s. 79 (VL, t. VI, s. 294, fol. 598).

⁵⁸ Warto wskazać, że deputaci wykonywali swoje obowiązki bardzo rzetelnie, o czym świadczą zachowane relacje, czyli pisemne sprawozdania z ich prac

Skład tej komisji to przedstawiciele senatu i izby poselskiej (przy czym reprezentujący jedynie Małopolskę i Wielkopolskę). Podobnie jak w przypadkach omówionych powyżej, deputacje ds. żup również wykazywały stałą tendencję do wzrostu liczby członków, choć nigdy nie przekroczyła ona chyba racjonalnego poziomu. W latach 1632 i 1648 mianowano jednego senatora oraz po jednym przedstawicielu prowincji z grona posłów, deputacja była więc trzyposobowa⁵⁹. W latach 1668-1674, do jednego senatora dodano po trzech poselskich przedstawicieli obu prowincji, liczba członków komisji wzrosła do siedmiu osób⁶⁰. W 1696 w skład deputacji wszedł jeden senator i po pięciu reprezentantów prowincji, razem jedenaście osób⁶¹. Znaczny wzrost obserwujemy w 1733 r., kiedy mianowano dwóch przedstawicieli senatu oraz piętnastu posłów z obu prowincji (bez specyfikacji ilu miało się wywodzić z której)⁶².

Ostatnią deputacją powoływaną na konwokacjach od 1668 była komisja do spraw rewizji dochodów z dóbr stołowych króla. Celem powołania tej deputacji była analiza zarządu ekonomiami. Regulacja sugeruje, iż deputaci mieli za zadanie zbadać umowy zawieranych z dzierżawcami dóbr stołowych, wskazując, że przeprowadzenie rewizji nie może naruszać praw, wynikających z wiążących umów obecnych dzierżawców (*salvis contractibus modernorum possessorum*) oraz tych zawartych na warunkach, które zostały przewidziane wprost w przepisach obowiązującego prawa („które *contractus* swoje konstytucjami mają warowane”)⁶³. Założeniem było tu ustalenie, czy umowy są dla skarbu nadwornego korzystne czy też zostały zawarte

opracowywane dla sejmu, por. m.in. *Komisya w żupach wielickich y bocheńskich za panowania najjaśniejszego króla Jmci Jana III zaczęta dnia 31 lipca r. 1674 a reasumowana y skończona in termino limitationis na seymie szczęśliwey koronacyi JKMcI dnia 16 Marca r. 1676*, B.Ossol., rkps. 211/II.

⁵⁹ VL, t. IV, s. 81-82, fol. 160.

⁶⁰ VL, t. IV, s. 490, fol. 1041-1042; s. 119, fol. 217.

⁶¹ VL, t. V, s. 411, fol. 844.

⁶² AGAD, AR, dz. VI, sygn. II-62, s. 79.

⁶³ VL, t. IV, s. 490, fol. 1041.

na warunkach preferencyjnych dla dzierżawców, ze szkodą dla dochodów publicznych. Mamy tu zatem już nie tylko kontrolę legalności działań poprzedniego króla w sprawach finansowo-skarbowych, ale także ich celowości i gospodarności. Stanowi to niewątpliwie jeden z etapów rozwoju idei bezkrólewia, w którym naród szlachecki rozciągał coraz szerzej swoją kontrolę tymczasową nad różnymi sferami życia państwowego, w okresie *regnum* pozostających pod zwierzchnictwem samego króla. Były to nie tylko doraźne działania, ale zakrojona szeroko akcja kontrolna, mająca sformułować szczegółowe wytyczne na przyszłość, które winny znaleźć odzwierciedlenie w aktach prawnych narzucanych przyszłemu monarsze. W akcie konfederacji z 1733 r. na analogicznej zasadzie wyznaczono dwie komisje, doprecyzowano przy tym zakres ich prac, wyznaczając pierwszej nich rewizję ekonomii malborskiej i rogozińskiej, a drugiej samborskiej i sandomierskiej⁶⁴.

Podobnie jak przy okazji żup deputaci powinni byli zbadać nie tylko dokumenty, ale i faktyczny stan zarządu w ekonomiach, stąd miały one pracować „*in loco* każdej ekonomii”. Relacja „*de statu* o dochodach” tych ekonomii miała być oczywiście złożona przez deputatów na sejmie elekcyjnym. W normie zamieszczano szczególnie zastrzeżenie zachowania kompetencji podskarbiego koronnego, który przejmował na czas bezkrólewia formalny zarząd nad skarbem nadwornym i dobrami ekonomicznymi. W 1674 r. uzupełniono całość o dodatkową regulację. Dotyczyła ona sytuacji, w której deputaci zostaliby zmuszeni do dokonywania „wielkich *expens*” na cele pracy deputacji. Widocznie działalność komisji powołanej w 1668 r. wiązała się ze sporymi, a nieprzewidywanymi wydatkami, które deputaci mogli albo ponieść z własnej kiesy, albo przerzucić na miejscowych chłopów i oczywiście wybrali to drugie rozwiązanie, co przyniosło owym chłopom nieuzasadnione „uciążenie”. To doświadczenie spowodowało

⁶⁴ VL, t. VI, s. 295, fol. 599.

przyjęcie omawianej normy, zgodnie z którą wszelkie tego trybu wydatki miały być pokrywane ze środków publicznych⁶⁵.

W skład deputacji wchodził jedynie przedstawiciel Korony, jeden senator i po pięciu posłów z Małopolski i Wielkopolski⁶⁶. 1696 r. liczba deputatów szlacheckich wzrosła do dwunastu, po sześciu z prowincji⁶⁷. W 1733 r. w skład obu komisji weszło kolejno dziewięciu i dziesięciu członków, reprezentujących obie prowincje, bez specyfikacji parytetu⁶⁸.

Podsumowanie

Celem szkicu powyższego było ukazanie organizacji administracji w okrasach bezkrólewi na podstawie regulacji zawartych w uchwałach sejmów konwokacyjnych. Ukazują one przede wszystkim szeroki wachlarz zadań administracji publicznej, realizującej pełnię funkcji ówczesnego państwa od spraw dyplomatycznych począwszy, przez organizację elekcji królewskiej, funkcje policyjno-porządkowe, administrację skarbowo-podatkową (także w zakresie kontroli skarbu nadwornego zmarłego monarchy), wojskową, czy kancelaryjno-notarialną. Znamienne jest, iż kolejne sejmy konwokacyjne w sposób nad wyraz elastyczny wykorzystywały zarówno istniejącą strukturę organów państwowych (potwierdzając i przystosowując ich kompetencje do nietypowych realiów), tudzież tworząc nowe instytucje, w formie deputacji międzysejmowych, do wykonywania określonych zadań. Wskazuje to, iż brak króla w systemie ustrojowym, będącego głównym organem administracji i zwierzchnikiem, przynajmniej formalnym, większości urzędników państwowych, nie przynosił katastrofalnych konsekwencji dla sprawności zarządu państwem, które było zdolne funkcjonować bez niego przez wiele miesięcy, zachowując względny ład wewnętrznych i zdolność do

⁶⁵ VL, t. V, s. 119, fol. 217.

⁶⁶ VL, t. IV, s. 490, fol. 1041; t. V, s. 118-119, fol. 216-217.

⁶⁷ VL, t. V, s. 411, fol. 843-844.

⁶⁸ AGAD, AR, dz. VI, sygn. II-62, s. 81-82 (VL, t. VII, s. 295, fol. 599).

obrony przed zagrożeniami zewnętrznymi, w niemniejszym stopniu, aniżeli w okresie panowania monarchy. Administracja podporządkowana woli szlachty w okresach bezkrólewia pełniła przy tym istotną rolę dla przyszłego panowania. Porządkowała kwestie finansowe, zwłaszcza zadłużenia skarbu względem wojska, organizowała ściąganie zaległości podatkowych, starała się również uporządkować i usprawniać zarząd oraz skontrolować procedury i mechanizmy zarządu dochodami skarbu nadwornego.

Bibliografia:

Akta Sejmikowe Ziemi Chełmskiej 1572-1668, H. Gmiterek, W. Bondyra, J. Ternes (wyd.), Wydawnictwo UMCS, Lublin 2013.

Dzieje Ziemi Kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące, A. Pawiński (wyd.), Drukarnia Józefa Bergera, Warszawa 1888, t. I-V.

Filipczak-Kocur A., *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587-1648*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Warszawa 2006

Gawron P., *Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581-1646*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2010.

Jeziński F.S., *O bez-królewicach w Polsce y wybieraniu królów począwszy od śmierci Zygmunta Augusta Jagiełły aż do Naszych czasów. Dzieło w terażniejszych okolicznościach do wiadomości przydane*, Warszawa 1790.

Książca Krzysztofa Radziwiłła hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego sprawy wojenne i polityczne 1621-1632, Biblioteka Polska, Paryż 1859.

Kucharski T., „Konstytucje egzorbitancyjne” w Rzeczypospolitej w latach 1607-1648. Zarys problematyki, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2012, z. 2, ss. 127-159.

Kucharski T., *Uchwała o egzorbitancjach z sejmu elekcyjnego 1669 roku. Przyczynek do badań nad uprawnieniami prawodawczymi staropolskiego parlamentu w okresach bezkrólewia [w:] Wolna elekcja w dawnej Rzeczypospolitej. Procedura – przebieg – publicystyka*, A Ziober (red.), Wydawnictwo Piotr Kalinowski, Kalety, Wrocław 2014, ss. 67-78.

Lengnich G., *Prawo pospolite Królestwa Polskiego*, Redakcja Kwartalnika Naukowego, Warszawa 1836.

Orzelski Ś., *Bezkrólewia ksiąg ośmioro*, Wydawnictwo Bolesław Maurycy Wolff, Petersburg – Mohylew 1856, t. I.

Volumina Legum, J. Ohryzko (wyd.), Wydane nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, Petersburg 1859-1860.

Wiśniewski K., *Urząd marszałkowski koronny w bezkrólewicach XVII-XVIII wieku (1632-1736)*, Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum, Warszawa 2015.

Zwierzykowski M., *Komisja Skarbowa Poznańska. Z dziejów sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2003.